

Srđa MARTINOVIĆ*

KULTURNI RAZVOJ, ZADUŽBINE I VOJNA ELITA U CRNOJ GORI

Sažetak: Vojnu elitu crnogorske vojske možemo sistematski pratiti od 1881. godine, kad je institucionalizovan generalski čin u crnogorskoj vojsci, pa sve do smrti kralja Nikole kad su proizvedeni posljednji generali crnogorske vojske. Većina generala bila je aktivna u društveno-kulturnom životu Knjaževine i Kraljevine Crne Gore. Kako su bili jedni od rijetkih školovanih pojedinaca, angažovali su se i na širenju pismenosti i kulturnih obilježja u sredinama iz kojih su poticali i u kojima su djelovali. Radili su na otvaranju škola, biblioteka, gradnji puteva i drugih ustanova ili objekata. Većina njih bili su članovi brojnih društava, naročito društava za njegovanje istorije i tradicije Crne Gore. Nekoliko njih bilo je aktivno i na polju umjetnosti: pisali su poeziju, prozu, bavili se glumom i slikanjem, izrađivali umjetnine od drveta itd. Neki su bili i dobrotvori, pomagali su sirotinju i druge ugrožene socijalne kategorije za što su dobijali zahvalnice ili povelje.

U periodu od 1943. do 1992. godine iz Crne Gore je bilo skoro 200 generala. Nakon odlaska iz vojne službe, vojna elita iz Crne Gore posvetila se zapisivanju memoara i sjećanja iz ratnog i perioda službovanja. Jedan dio generala bavio se književnim stvaralaštvom, nekoliko njih napisalo je i filmske i pozorišne scenarije, dok se drugi manji dio posvetio pisanju stručnih knjiga vojne tematike i ostvarenju u drugim naučnim oblastima. Pojedini od njih ostavili su iza sebe veoma vrijedne i popularne memoarske zapise od historiografskog značaja, bez kojih bi znanja o tom periodu bila oskudna i ograničena. Pojedini generali dali su bogat doprinos kulturi svojim književnim opusom. Po literarnoj i historiografskoj vrijednosti, ali i obimu, najznačajnija su djela Milovana Đilasa (memoari, proza i studije), Veljka Kovačevića (memoari i proza), Svetozara Vukmanovića i Veljka Mićunovića (memoari), Vukašina Mićunovića (romani) itd.

Cljučne riječi: *vojna elita, crnogorska vojska, kultura, generali, proza*

Vojnu elitu Knjaževine i Kraljevine Crne Gore u periodu od 1881. do 1921. godine sačinjavali su brigadiri i divizionari crnogorske vojske. Vojnu elitu možemo pratiti od 1881. godine, kad je institucionalizovan generalski čin u

* Dr Srđa Martinović, Ministarstvo kulture Crne Gore

crnogorskoj vojsci, pa sve do smrti kralja Nikole kad su proizvedeni posljednji generali crnogorske vojske. Većina generala, osim vojne karijere i službe, bila je aktivna u društveno-kulturnom životu Knjaževine i Kraljevine Crne Gore. Ovaj rad ima namjeru da dijelom rasvijetli kulturno-prosvjetnu stranu crnogorske vojne elite i njihov doprinos razvoju kulture. Kako su bili jedni od rijetkih školovanih pojedinaca, angažovali su se i na širenju pismenosti i kulturnih obilježja u sredinama iz kojih su poticali i u kojima su djelovali. Radili su na otvaranju škola, biblioteka, gradnji puteva i drugih ustanova ili objekata. Većina njih bili su članovi brojnih društava, naročito društava za njegovanje istorije i tradicije Crne Gore. Nekoliko njih bilo je aktivno i na polju umjetnosti: pisali su poeziju, prozu, bavili se glumom i slikanjem, izrađivali umjetnine od drveta itd. Neki su bili i dobrotvori, pomagali su sirotinju i druge ugrožene socijalne kategorije za što su dobijali zahvalnice ili povelje. Tako su brigadiri Mašo Đurović i Jovo Martinović učestvovali u osnivanju čitaonice. Mašo Đurović bio je jedan od najboljih poznavalaca crnogorskih govora,¹ a držao je brojne zdravice koje su sačuvane do današnjih dana.² Njegove zdravice, osim upotrebne vrijednosti u prigodnim prilikama, predstavljaju i značajnu usmenu vrijednost koja odslikava tradiciju, običaje, ali i prilike tadašnje Crne Gore. Ostao je zapisan njegov govor na slavi knjaza Nikole, koji osim prigodne ima i psihološka i antropološka zapažanja, kroz izražavanje suštine o crnogorskim plemenima i selima:

„Sačuvajte bože gospodare:
od intriga cetinjskih,
od pizme bajičke,
od stime čekličke,
od trgovine njeguške...”³

Brigadir Jovo Martinović pomagao je kulturno-prosvjetni rad svojim aktivnostima u mjestima u kojima je službovao. Svojim finansijskim i materijalnim priložima učestvovao je u naporima Podgoričke čitaonice da povećaju knjižni fond i sagrade objekat za normalan rad čitaonice.⁴ Jedan je od prvih donatora Podgoričke čitaonice kojoj je priložio poklon u knjigama 1886. godine i

¹ Vujačić, Marko: *Znameniti crnogorski i hercegovački junaci*, Narodna knjiga, Podgorica, 2010, str. 228–229.

² Zbog toga je Mašo Đurović bio dolibaša — najugledniji na slavi ili nekoj drugoj svečanosti: Vujačić, Marko, n. d., str. 228.

³ Isto.

⁴ Martinović, Dušan: *Portreti*, Obod, Cetinje, str. 70.

novčanu pomoć u visini od 20 fiorina 1891. godine.⁵ Đuza Vukotić pomagao je sirotinju kroz aktivnosti u „Zanatsko-radničkom društvu” i „Fondu siromašnih učenika”.⁶ Većina njih je novčano pomogla izgradnju doma za umobolne u Danilovgradu. Bavili su se kulturnim i umjetničkim aktivnostima, a pojedini članovi vojne elite Crne Gore ostavili su neizbrisiv trag na kulturni život Crne Gore. Prevodilaštvom se, pored Gvozdenovića i Popović-Lipovca, bavio i Petar Lompar koji je s bugarskog prevodio udžbenike i nastavna sredstva za potrebe vojnog obrazovanja. Mitar Martinović napisao je vojni udžbenik „Uputstvo vojnom starješinstvu za vaspitanje vojske u vojenom duhu i disciplini” koji je štampala državna štamparija na Cetinju 1900. godine.⁷

Najdublje tragove na kulturnome polju ostavio je Jovan Popović-Lipovac, general u crnogorskoj i ruskoj vojsci. Za vrijeme svog boravka na Cetinju 1883–1898. godine aktivno je učestvovao u kulturnome i javnome životu. General Popović bio je zapažen pisac poezije i proze. Pisao je i objavljivao ljubavne, patriotske i elegične pjesme, kao i balade, romanse, legende i junačke spjevove, ali i književnu kritiku i istorijske rasprave. Prevodio je Ljermontova i Mickijevića. Kao posebno izdanje publikovana mu je poema „Bosanski osvjetnik”, objavljena na Cetinju 1883. godine, monografija istorijsko-etnografskoga sadržaja pod nazivom „Rusija i Crna Gora u vrijeme imperatora Petra Prvog”, objavljena u Petrogradu 1883. godine i „Crnogorci i crnogorske žene” 1887. godine u Petrogradu.⁸ Poznate su mu pjesme: „Izdajica”, „Manita majka”⁹, „Guslarov plač”, „Kraljeva lubanja” (balada), „Pobjeda Crnogoraca na Vučjem dolu”¹⁰ itd. Njegove pjesme i prilozi objavljivi su u domaćim, ali i u časopisima van Crne Gore. Od domaćih listova radovi su mu izlazili u *Glasu Crnogorca*, *Crnogorki*, *Zeti*, *Novoj Zeti*, *Luči* itd., a od stranih publikacija u *Slovincu*, *Javoru*, *Preodnici*, *Zastavi* i *Srpskoj zori*. Njegova pjesma „Pobjeda Crnogoraca na Vučjem dolu”, napisana neposredno nakon bitke, sadrži i ove stihove:

„Sa Cetinja Gore Crne
Crnogorac u boj leti
A pred njima Knjaz Nikola

⁵ *Glas Crnogorca*, godina XX, br. 1 od 1. januara 1891. godine, str. 3.

⁶ Neposredan uvid u dokumenta (prim. autora).

⁷ Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, knjiga 4, Vijesti, Podgorica, 2006, str. 859.

⁸ Martinović, Dušan: *Generali iz Crne Gore u ruskoj vojsci*, CID, Podgorica, 2002, str. 148.

⁹ Pjesma „Manita majka” objavljena u listu *Crnogorka*; 1885. godine zabranjena je u Austrougarskoj jer je odisala antiaustrijskom sadržinom (prim. autora).

¹⁰ *Glas Crnogorca*, br. 38, 29. jula 1876. godine, str. 2.

Na konjicu jaše hola
 Vesela je Crna Gora
 Vesela je Lovćen gora
 Od veselja k nebu skače
 Veseli se Lovćen gora
 Kad ratuje Crna Gora
 Dosta strada raja jadna,
 Gola, bosa, žedna, gladna”

Pored pisanja poezije i proze, bavio se i etnografskim zapisivanjem. Tako je u Petrovgradu 1887. godine objavljen njegov rad posvećen svadbenim običajima u Crnoj Gori, pod nazivom „Crnogorska ženidba”. Jedan je od inicijatora razvijanja pozorišne umjetnosti u Crnoj Gori. Za člana Godišnjega odbora Cetinjske čitaonice, oko koje se odigravao najveći dio kulturnoga života, izabran je 1883. godine.¹¹ Takođe, bio je i član Odbora za sakupljanje priloga za izgradnju Zetskoga doma. Kao jedan od osnivača amaterskoga pozorišta na Cetinju, bio je amater-glumac u prvim izvođenjima „Balkanske carice” na Cetinju 1884. godine.¹² Njegovu ulogu Stanka kao negativca u ovoj predstavi, pozitivno je ocijenio list *Crnogorka* u kojem se navodi da se „pokazao potpuno dorastao svojoj neblagorodnoj ulozi. Na nekim mjestima bio je pravi virtuoz”.¹³ Istih godina biran je i za člana „knjaževskog pjesničkog savjeta”.¹⁴ Kako u svom radu navodi Aleksandar Radoman, general Popović-Lipovac imao je i dramske pokušaje kroz deseterac „Herceg-Šćepan, gospodar hercegovački i čuvar groba Sv. Save” napisane 1889. godine, a publikovane znatno kasnije.¹⁵ Radnja toga komada, pisana po ugledu na „Balkansku caricu”, smještena je u XVI vijek, a protagonisti su hercegovački velikaš Herceg-Šćepan i njegovo porodično i dvorsko okruženje.¹⁶ Ovo djelo prožeto je istorijom i tradicijom, a kako nas Radoman obavještava „Lipovcu se ipak ne može odreći poetski dar i dramaturški osjećaj, koji ponajprije duguje vlastitome književnom obrazovanju”.¹⁷

¹¹ Milunović, Luka: *Pozorište u Knjaževini Crnoj Gori 1884–1888*, CNP, IVPE, Podgorica, 2001.

¹² Batričević, Đuro: *Dr Anto Gvozdenović — general u tri vojske*, Obod, Cetinje, 1995, str. 292–293.

¹³ *Crnogorka*, 1884, br. 1, str. 3–5.

¹⁴ Pred članovima toga savjeta knjaz Nikola je čitao i komentarisao svoje radove: Milunović, Luka: n. d.

¹⁵ Radoman, Aleksandar: „Njogoš i crnogorska dramska književnost romantizma”, *Matica*, Podgorica, jesen 2013, str. 125.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto.

Brigadir Lazar Sočica kao dijete, spremajući se za kaluđerski poziv u Pivskome manastiru, izučavao je tesarski i kovački zanat u manastirskoj radionici kod Draga kovača.¹⁸ Ubrzo je ovladao tim vještinama i proćuo se kao dobar zanatlija. U tome periodu pravio je gusle, drvo za puške, duvanske kutije, stolovaće, ikone i brojne druge predmete.¹⁹ Prilikom izrade drvenih predmeta u njima je pravio duboreze sa slovima i šarama, a crtao je likove crnogorskih junaka. Osim korisnih umjetnina, pravio je alate i oruđa za rad, poput motika, kosa, klinaca, samara itd. U oltaru Pivskoga manastira saćuvan je do danas jedan njegov duborez.²⁰ Međutim, zanatski posao ubrzo je zapostavio i posvetio se ućešću u ratovima i vojnićkome pozivu.

Svoj doprinos kulturnom i prosvjetnom životu Crne Gore dao je i general Petar Martinović. Aktivno je doprinosio razvoju kulturnoga i prosvjetnoga rada kao ćlan nekoliko kulturnih, prosvjetno-naućnih, humanitarnih i socijalnih društava. Jedan je od osnivaća Istorijškoga društva 1934. godine, kad je biran za ćlana uprave i njegovog potpredsednika. Na tim funkcijama ostao je sve do iznenadne smrti 1940. godine. Risto Dragićević prilikom njegove smrti 1940. godine napisao je „In memorial Petru Martinoviću” u kojem navodi „da se Martinoviću mora, dakle, zablagođariti uveliko i za to što je stvorena mogućnost za rad Istorijškog društva i izdavanje društvenog ćasopisa *Zapisi*”.²¹ Dragićević dalje istiće da se „s osobitnom ljubavlju Ĺeneral Martinović brinuo i o *Zapisima*, organu Istorijškog društva, jer su mu dokumenta u njima o našoj vjekovnoj borbi... bila najmilija lektira”.²² Pored ućešća u formiranju i radu Istorijškoga društva i brige o *Zapisima*, general Martinović se bavio i slikanjem. Saćuvan je jedan dio njegovih umjetnićkih slika, od kojih je najinteresantnija kolorna slika vaze.²³

Još jedan general bio je agiln ćlan Društva za proućavanje istorije Crne Gore 1934. godine u Beogradu. Mitar Martinović jedan je od osnivaća²⁴ Društva za ćuvanje gusala i njegovanje narodne pjesme koje je formirano aprila 1940. godine, kada je izabran za prvog predćednika. Prema pravilima ovog društva definisano je bilo da ono ima nacionalno-prosvjetni karakter sa

¹⁸ Vujaćić, Marko, n. d., str. 286

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto.

²¹ Dragićević, Risto: „In memoriam Petar M. Martinović”, *Zapisi*, godina XIII/1940, sv. XXIII, sv. 3, str. 189.

²² Isto.

²³ Neposredna opažanja autora (prim. autora).

²⁴ Pored Mitra Martinoviće, a među predlagaćima za osnivanje ovog društva, između ostalih bili su dr Vladimir Ćorović, dr Svetozar Tomić, dr Vladimir Dvorniković i druge istaknute lićnosti: Martinović, Dušan: *Divizijar Mitar Boškov Martinović*, Kulturno-prosvjetna zajednica, Podgorica, 1998, str. 122.

zadatkom čuvanja gusala, kao narodnog instrumenta, i njegovanje narodne epike, kroz izvođenje odabranih guslara u svim krajevima Jugoslavije. Ovo društvo radilo je na popularisanju epske poezije, prikupljanju i objavljivanju narodne pjesme, kao i organizovanju takmičenja guslara. Interesantno je da se general Martinović jedini od tadašnje vojne elite bavio pronalascima sredstava u vojne svrhe. Prvi njegov poznati pronalazak bio je „Avionska šrapnelska bomba sa eksplozijom u vazduhu” koji je, preko Vojne pošte 30. septembra 1949. godine, zatražio da mu se zaštiti. Drugi pronalazak „Daljinomjer — poantograf” prijavio je 24. aprila 1951. godine Glavnoj geodetskoj upravi Vlade FNR Jugoslavije.²⁵

Jedan dio crnogorskih generala, iako nije imao šire formalno obrazovanje, njegovao je i baštiniio usmenu književnost i epske pjeme. Tako je Lakić Vojvodić znao napamet hiljade stihova narodnih pjesama²⁶ koje je često izgovarao tokom borbe kako bi mlađe naraštaje nadahnuo na poletnija djela. Kulturni i književni rad vojne elite, iako realtivno skroman, ipak nije zanemarljiv. Taj rad osim kulturne dimenzije imao je i onu drugu — nacionalnu i ratničku dimenziju održanja vlastite nacije, identiteta i osobenosti u konstantnim ratovima za odbranu slobode i države. U takvim okolnostima i kulturna dimenzija, najviše manifestovana kroz usmenu i pisanu riječ, imala je svoje posebno mjesto i značaj u pogledu održanja sopstvenoga etosa.

Anto Gvozdenović nije zasnivao porodicu, ali je vodio lagodan život po svjetskim metropolama, nalazeći se uvijek u visokom društvu plemstva i druge elite za što su vezane brojne zanimljivosti i anegdote. Luka Gojnić izabran je za redovnoga člana Latinske akademije nauka, vještina i beletristike u Parizu, iako nije poznato prema kojim kriterijumima je izabran. Mijajlo Vučinić radio je na izgradnji objekata od javnog značaja, slično je radio i Jeko Jovanović, kao vojni inženjer. Većina generala govorila je neke od svjetskih jezika, a među njima bilo je i poliglota poput Anta Gvozdenovića, Jovana Popovića-Lipovca, Petra Martinovića, Petra Lompara itd.

MEMOARSKI ZAPISI VOJNE ELITE KNJAŽEVINE I KRALJEVINE CRNE GORE

Pojedini generali ostavili su iza sebe neku vrstu memoarskih spisa, poput Janka Vukotića, Radomira Vešovića, Marka Popovića, Anta Gvozdenovića, Mitra Martinovića, Petra Lompara, Vasa Ivanovića, Krsta Popovića i Marka Vučerakovića. Neki od tih memoarskih zapisa publikovani su,

²⁵ Martinović, Dušan: *Divizijar Mitar Boškov Martinović*, str. 123.

²⁶ Ostojić, Miloš & Dragović, Milija: *Vojvoda Lakić Vojvodić i njegovo vrijeme*, Delo, Zemun, 1997, str. 13, 50, 51.

dopuniti ili korigovati dio memoarskih zapisa, ta njegova namjera sticajem okolnosti nije realizovana.²⁹

Pisanjem putopisa i prevodilaštvom bavio se i general i ljekar Anto Gvozdenović. Preveo je knjigu putopisa autora Stilmana „Hercegovina i posljednji ustanak”. General Gvozdenović je u toku Hercegovačkoga ustanka 1875. i tokom 1876. godine pratio Vilijama Stilmana, novinara engleskog *Time Newsa* i bio mu neka vrsta vodiča i savjetnika. Za taj putopis može se reći da je Gvozdenović dijelom i učestvovao u njegovu nastanku. O svojim putovanjima i učešću u Ahal-tekinskoj ekspediciji, napisao je putopis „Kratke putničke bilješke” publikovane u listu *Otadžbina* 1882. godine. To djelo, pored elemenata putopisa, ima i određene karakteristike memoarskoga spisa jer opisuje i događaje u kojima je učestvovao. U putopisima se opisuje Krim, Turkmenija, srednja Azija, govori se o generalu Skobeljevu, a naročito se opisuje Ahal-tekinska ekspedicija. Dušan Vuksan je u Zapisima 1929. godine uradio kritiku njegovih putopisa. Vuksan smatra da bilješke nijesu krajnji domet intelektualnoga stvaralaštva dr Anta Gvozdenovića. Prema Vuksanu, bilješke karakteriše izražen emotivan stav prema malom narodu (Ahal-Tekincima) „koji je volio svoju otadžbinu i borio se za slobodu do potonjeg čovjeka”. U svom prikazu Vuksan očekuje i traži od Gvozdenovića puno više, očekuje da „dade nešto novo”, a imao je dosta toga „novog” i reći i napisati. Evidentno je da Vuksanova kritika odiše i namjerom da podstakne Gvozdenovića na dalje zapisivanje svog burnog života i iskustva, ali i prirodna znatilježa za pojedinim periodom Gvozdenovićeve života i rada. Tako mu u kritikama, govoreći o njegovu intelektualnom potencijalu, gotovo sugerije da zabilježi svoj rad u crnogorskoj emigraciji u Parizu. O Gvozdenovićevim „Kratkim putničkim bilješkama” pisao je dr Pero Šoć u časopisu *Misao*, takođe, 1929. godine. Dajući prikaz tih putopisa, Šoć za njih kaže „dolazi nam kao eho jedne dalje prošlosti”. Šoć karakteriše pisca kao svjesnog i da je baš zbog toga „riskirao” da nam pruži svoj rad — kroz novu tehničku izradu, ali s istim ruhom, ostajući nenametljiv i ostavljajući čitaocu da sam procijeni. Šoć nas dalje obavještava da u tome putopisu egzistiraju česte štamparske greške, a da su prisutni i česti „rusizmi”. Pojava ruskih izraza u njegovim putopisima nimalo ne čudi kad se zna da se Gvozdenović školovao u Rusiji, u kojoj je stekao šire obrazovanje, upoznao se prvi put s bojnim izrazima koje nije bilo moguće prevesti na njegov maternji jezik. Putopis je podijeljen u sedam glava, a svaku od njih karakteriše obilje opisna predjela, a pored toga sadrži i priče o različitim granama nauka s kojima se upoznavao tokom putovanja. Počinju istorijskim pregledom

²⁹ Isto, str. 7.

Krimea i opisom njegove prirode. U svom prikazu Šoć govori o stilu i načinu pripovijedanja Gvozdenovića za kojeg kaže „toliko nas zanese piščevim izlaganjem da ga čitamo bez predaha”. Prema Šoću, njegovi opisi su takvi kao da na reljefu vidite „mineralna i biljna bogatstva” Krimea. Gvozdenović ne zapaža, niti piše površno, već zalazi u svaki kutak predjela kroz koje prolazi, tako nabraja ljekovite izvore, govori o nafti, oleanderima, manoliji, kamelijama, kiparisu, vrstama loze i drugim biljkama koje ukrašavaju te krajeve. U putopisima opisuje delfine, kamile i klimatske uslove. Opisujući „slike predjela i iznošenjem stavova, ovim putopisima daje romantičan i naročito zanimljiv kolorit — pun umjetnosti i poezije”.³⁰ U njima Gvozdenović ne govori o sebi, već o predjelima, događajima i drugima. U cilju približavanja njegovih opisa iznosimo nekoliko interesantnih: *Rijeka Tepek skakaše, svojim srditim valovima i divnim vodopadima kao bjesomučna lavica; Sin gora vidi u dolini Arave iznad Tepeka kako se, mjesto slavuja vrte nad golim skalama ponosni orlovi koji carstvovahu ovom divnom prirodom i bjehu radi što su ta mjesta samo njima dostupna*.³¹ Za Kaspijsko more general Gvozdenović kaže „ja mislim da nema srditijeg mora”, a za crne oblake nad morem „kao da suđahu bijesnim valovima”.³² Prve četiri glave putopisa govore o *divnim mjestima — pitomom Krimu i ponosnom Crnom moru, živopisnom Kavkazu i Kaspiskom moru*. Peta glava govori o *najtužnijim mjestima cijelog kontinenta* u kojima opisuje opasne terene koji počinju od istočne obale Kaspijskog mora kroz koje je prolazio, a u kojima žive turkmenska plemena. Posljednje dvije glave opisuju samu Ahal-tekinsku ekspediciju. Opisujući predjele i narodne običaje stanovništva koja je upoznao, pravi i određene komparacije i sličnosti s Crnom Gorom. Tako generala Gvozdenovića mjesto Aj Petri u srednjoj Aziji podsjeća na Ostrog,³³ a govoreći o narodu Ahal-Tekincima pravi sličnosti s Crnogorcima u tome da su u slučaju rata svi vojnici, da dobro gađaju iz pušaka, vladaju nožem i sabljom.³⁴ Vješto crta karakter, običaje i navike ovog naroda, a zapaža da kod njih nema krvne osvete i da *žene učestvuju u četama i odlikuje se junačkim podvizima*. Te opise zaključuje konstatacijom da *bez četovanja nema ni poezije ni života*.³⁵ To Gvozdenovićevo djelo nema samo istorijski karakter, već ima i elemente zabavne i poučne lektire. Pero Šoć je čak smatra poučnom

³⁰ Batrićević, Đuro: n. d., str. 244.

³¹ Gvozdenović, Anto: *Kratke putničke bilješke*, štamparija „Privrednik”, Beograd, 1929, str. 36.

³² Batrićević, Đuro: n. d., str. 245.

³³ Gvozdenović, Anto: n. d., str. 21.

³⁴ Isto, str. 78–79.

³⁵ Isto.

literaturom za mlade, preporučuje da uđe u školske biblioteke. Interesantno je i da dr Šoć, isto kao i Dušan Vuksan, izražava žal zašto general Gvozdenović nije nastavio i dalje zapisivanje o svom bogatom iskustvu. Znatno kasnije o njegovim putopisima komentare je iznio i akademik Čedo Vuković kroz ocjenu da *spadaju među najbolja putopisno-memoarska djela crnogorske književnosti*. Vuković je dvije posljednje glave Gvozdenovićevih putopisa uvrstio u antologijski izbor putopisno-memoarske literature Crne Gore koji je objavila *Pobjeda*.

U trilogiju memoara, pored Janka Vukotića i Andrije Jovičevića, koju je objavio Službeni glasnik SR Jugoslavije, ulaze i memoarski zapisi Mitra Martinovića, pod nazivom „Ratne godine 1912–1916”. Memoarski spisi generala Martinovića su najobimniji, publikovana je redukovana verzija. Napravljen je odabir iz bogate pisane zaostavštine. Ti memoari pisani su u različitim periodima, započeti su još prije balkanskih ratova, pisani su i u toku rata, nakon Prvoga svjetskog rata, a dio i po završetku Drugoga svjetskog rata. Sastoje se iz dva dijela: Crna Gora u Balkanskom savezu i Crna Gora u Prvome svjetskom ratu. Oba dijela sadrže priloge, kominikee, odgovore i intervju. Ovi spisi nijesu sačuvani u cjelosti jer im nedostaje kontinuitet, pretpostavlja se da je ostali dio izgubljen ili nestao kad ih je general Martinović predao Istorijskom društvu na Cetinju.³⁶ Prema mišljenju Bratimira Garića, pisca predgovora, „poseban dragulj u radu divizijara Mitra Martinovića, i kao istorijski dokument i kao literarna ostvarenja, predstavljaju poglavlja koja se odnose na pripremu Balkanskog saveza i Prvog svjetskog rata”.³⁷ Svjedočenja Martinovića naročito su važna za stvaranje Balkanskoga saveza jer je kao predsjednik vlade bio jedan od njegovih inicijatora i potpisnika. Na kraju, Garić zaključuje da ova „hrabra i dokumentovana svjedočenja divizijara Martinovića kao državnika, političara i vojskovođe predstavljaju tekstove od trajne istorijske vrijednosti”.³⁸ U tim memoarima ima određenih ponavljanja što je vjerovatno posljedica dužega pisanja i potrebe da se neki djelovi posebno naglase. Pisani su tečnim i konciznim stilom, kazivanje je živo i slikovito.³⁹ Dušan Martinović, pisac njegove biografije, navodi da je general Martinović „dužan istini pisao onako kako je u njegovom vidnom polju formirana slika i u pamćenju ostalo sjećanje”.⁴⁰ Vodeći računa o objektivnosti, koja se katkad nije mogla slijediti, govoreći o ličnostiima, a

³⁶ Martinović, Dušan: *Divizijar Mitar Boškov Martinović*, str. 156–157 i 164–165.

³⁷ Martinović, Mitar: *Ratne godine 1912–1916*, Službeni glasnik SRJ, Beograd, 1996, str. 7.

³⁸ Isto, str. 8.

³⁹ Martinović, Dušan: *Divizijar Mitar Boškov Martinović*, str. 167.

⁴⁰ Isto.

naročito kralju Nikoli, Martinović je na jednom mjestu zapisao: *Jesu li moja opažanja i rezonovanja opravdana ili ne, to će pokazati budućnosti sa dokumentima koja će se u svoje vrijeme iznijeti na videlo.*⁴¹ U njegovu društvu, u periodu između dva svjetska rata, bio je i dr Pero Šoć s kojim je često i razgovorao o ranijim događajima. General Martinović je napisao i „Ratnu istoriju Crne Gore od bitke na Carevom lazcu” do njegova vremena koja se nalazi u rukopisu njegove unuke Jelene Jovanović Žigon.

Nešto kasnije 2005. godine u izdanju „Unireksa” publikovani su memoari s gro autobiografskim bilješkama generala Radomira Vešovića, interesantne ličnosti toga vremena, koji je naročito obilježio period sloma Crne Gore 1916. godine i period austrougarske okupacije. U predgovoru, Slobodan Tomović ističe da su među spisima od posebnog značaja govori oficirima i vojnicima, dokumenti iz prepiske vojnih vrhova Srbije i Crne Gore.⁴² Naročito je interesantan dio o suđenju generala Vešovića. Kako Tomović navodi u svojim memoarima, general Vešović izrekao je znatan broj oštrih sudova o svojim savremenicima, naročito o uglednim i poznatim ličnostima, vjerovatno jer je od njih imao znatno veća očekivanja. Memoarima nedostaje hronološko jedinstvo, a karakteriše ih i visok stepen pismenosti, s obzirom da se radi o profesionalnome vojniku.⁴³ Za njih je naročito interesantno to što sadrže podatke o vremenu o kojem se dugi period vrlo malo ili gotovo ništa nije znalo. Značaj Vešovićeve memoara je i u tome jer je u periodu sloma Crne Gore bio ministar vojni, jer je veći dio austrougarske okupacije proveo u Crnoj Gori, a najveći dio komitujući u šumi; nakon rata je primljen u Vojsku Kraljevine SHS kao general, kasnije isključen i uhapšen; suđeno mu je za održavanje veze s kraljom Nikolom i njegovim pristalicama; pripadao je Crnogorskoj stranci i bio njen kandidat na izborima. Njegove memoare karakteriše otvorenost, oštrina, velika doza kritičnosti o ljudima i događajima, a s njima se otvara nova aktualizacija njegova položaja i učesća u burnim vremenima Crne Gore.

Posljednji memoarski spisi pripadnika vojne elite Knjaževine i Kraljevine Crne Gore objavljeni su 2014. godine u časopisu *Crnogorski anali*. Radi se o bilješkama brigadira Marka Vučerakovića, koji je umro u emigraciji kao jedan od najaktivnijih boraca za pravo Crne Gore, koje „predstavljaju izuzetno zanimljivo i dragocjeno svjedočanstvo koje je prije par godina došlo u Arhivsko odjeljenje u Baru”.⁴⁴ Njihov značaj je u tome što dolaze od uče-

⁴¹ Isto, str. 166–167.

⁴² Vešović, Radomir: *Memoari*, Unireks, Podgorica, 2005, str. 7.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Rastoder, Šerbo: „Memoarsko-dnevnički zapisi Marka Vučerakovića”, *Crnogorski anali*, broj 7–8, decembar 2014, Cetinje, str. 6–7.

snika događaja koji su decenijama prećutkivani, zapostavljeni i ostavljeni pod istorijski tepih zaborava. Kako Šerbo Rastoder kao priređivač tih zapisa navodi „porazena strana na ovim prostorima činom poraza gubi pravo na sjećanje”.⁴⁵ Autor tih memoarsko-dnevničkih zapisa obavještava nas da je bilješke vodio još od osnovne škole, međutim svi njegovi spisi uništeni su 27. jula 1919. godine, kada mu je zapaljena kuća u Crmnici. U njima je opširno pisao o ratovima, kako i sam kaže. Ti zapisi sadržali su i zabilješke njegove braće, kao i „dokumenta od starine”.⁴⁶ Izražavajući „naročito žaljenje” za uništenim spisima, Vučeračević u svojim zapisima informiše nas da je bilješke morao da piše ponovo po sjećanju. Bilješke su pisane manuskriptom u svesci formata A, obima 145 strana, a osnovni tekst je najvjerovatnije dopisivan i prepravlján, sudeći po naknadnim intervencijama.⁴⁷ Period koji obuhvataju vrlo je kratak, ali naročito zanimljiv. Opisuje učesće u Prvome balkanskom ratu, Prvome svjetskom ratu, periodu internacije, kao i periodu 1918–1920. godine. Bilješke su pisane u vremenu kratkog predaha na različitim mjestima, a jedan dio njih je pisan neposredno nakon samih događaja.⁴⁸ Rukopis nije dovršen jer je nastajao u burnom periodu gerilske borbe autora, pisan je u relativno kratko vremenskom intervalu, a gotovo naglo je prekinut u julu 1920. godine.⁴⁹

U skladu s preporukom dr Pera Šoća u vezi s putopisima Anta Gvozdenovića, možda je potrebno da profesori i poznavaoči književnosti razmisle i o mogućnosti da neki od ovih memoarskih zapisa, pjesama ili proze crnogorske vojne elite dobije svoje mjesto u sistemu obrazovanja, jer često je neracionalno i nepotrebno ići za lektirskom literaturom van granica Crne Gore, a zapostavljati sopstvenu.

Crna Gora u Drugom svjetskom ratu 1941–1945. godine dala je značajan doprinos Narodnooslobodilačkoj borbi. Pored boraca, heroja, partijskih i političkih rukovodilaca, naročito je bio visok procentualni udio crnogorskog kadra u najvišim vojnim krugovima. Sličan trend velikog procentualnog učesća crnogorskih kadrova, srazmjerno veličini i broju stanovnika, u vojnom vrhu nastavio se i nakon rata u Jugoslovenskoj narodnoj armiji sve do njenog formalnog funkcionisanja 1992. godine. U periodu od 1943. godine, kada je prvi put uveden generalski čin u partizanskoj vojsci, pa do 1992. godine, iz Crne Gore bilo je gotovo 200 nosilaca hrastovog znameña, što predstavlja impozantnu brojku na kojoj bi joj pozavidele i mnogo

⁴⁵ Isto, str. 7.

⁴⁶ Isto, str. 8.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Isto, str. 9.

⁴⁹ Isto.

veće nacije i države. Vojnu elitu JNA iz Crne Gore možemo svrstati u tri grupe: ličnosti koje su iz rata izašle kao generali — ratni generali, ličnosti koje su učesnici Drugog svjetskog rata, ali su nakon rata proizvedeni u generalske činove i ona lica koja su rođena u periodu 1928–1955. godine, koji su bili generali, ali nijesu učestvovali u ratu. Najveći broj je upravo generala prve dvije grupe, koji su pripadali generaciji rođenoj uglavnom 1906–1927. godine. Crnogorski generali u JNA su obavljali najodgovornije dužnosti, od trojice načelnika Generalštaba (Arso Jovanović, Peko Dapčević i Ljubo Vučković) do političkih komesara armije (Svetozar Vukmanović), rukovodećih ljudi Ratne mornarice i Ratnog vazduhoplovstva, komandanata najvećih vojnih jedinica, preko čelnih ličnosti Vrhovnog vojnog suda, Vrhovnog vojnog tužilaštva, komandanata vojno-obrazovnih ustanova, do vojnih izaslanika u najvećim svjetskim centrima i urednika najvažnijih vojnih izdanja. Jedan dio prve generacije generala penzionisan je odmah nakon rata, dok je najveći dio njih van službe bio najkasnije do 1970. godine. Pored obavljanja najvećih vojnih, političkih i diplomatskih funkcija, značajan broj generala kasniji period života posvetio je književnom, kulturnom, a manjim dijelom i naučnom radu i stvaralaštvu.

Nakon rata i napuštanja vojne službe, značajan broj generala predano je radio na zapisivanju sjećanja iz rata i revolucije. Neki su pisali knjige iz ratnih i vojnih vještina, dok se jedan dio posvetio književnom stvaralaštvu. Na ovom polju veoma je značajan njihov doprinos ostavljanju pisane građe za proučavanje perioda u kojem su odigrali ključnu ili važnu ulogu. Pored onog kurioziteta o trećinskom udjelu crnogorskih generala u ukupnoj vojnoj eliti JNA, dodatni predstavlja i činjenica da je gotovo 70% crnogorskih generala ostavilo neki pisani trag. Pored zaslužnih djela u ratu i miru, iza sebe su ostavili na stotine knjiga i hiljade zapisa. Bez tog i takvog njihovog memoarsko-književnog opusa, saznanja o događajima Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori i Jugoslaviji, kao i onome što im je prethodilo i slijedilo, bila bi znatno oskudnija i ograničenija. Njihovo pisano stvaralaštvo može se svrstati u nekoliko grupa: memoarsko-dnevnički zapisi, književno stvaralaštvo u prozi i poeziji i naučno-stručna literatura i tekstovi. Ipak, i po obimu i po kvalitetu, najvažniji je njihov istoriografski doprinos proučavanju prošlosti jer su zapisivanjem događaja, u kojima su bili neposredni akteri, otrgli od zaborava brojne značajne momente novije istorije ovog podneblja. Svojim djelima, pored istoriografskog i književnog doprinosa, djelovali su na popularizaciju njihove borbe, revolucije i ideja za koje su se zalagali, širili su saznanja o vlastitoj borbi i stvaranju novog društvenog i državnog uređenja.

Zapisivanjem memoara, uspomena o svom životu, učešću u ratu i revoluciji, bavili su se: Peko Dapčević, Svetozar Vukmanović, Veljko Kovačević,

Ljubo Vučković, Veljko Mićunović, Milovan Đilas, Savo Orović, Niko Jovićević, Ratko Martinović, Radovan Vukanović, Zarija Stojović, Pero Popivoda, Jovo Kapičić itd. Među najpoznatije memoarske zapise spadaju svakako oni Peka Dapčevića, Svetozara Vukmanovića i dva Veljka, Mićunovića i Kovačevića.

Peko Dapčević je napisao nekoliko knjiga memoarskog tipa, prvu *Od Pirineja do Cetinja*, objavljenu 1981. godine⁵⁰ i drugu *Za Beograd*, publikovanu 1984. godine.⁵¹ Veljko Kovačević napisao je svoja sjećanja *U rovovima Španije* (1958); ovu knjigu 1984. godine štampali su izdavači u Zagrebu, Beogradu, Titogradu i Sarajevu. Načelnik Generalštaba JNA, Ljubo Vučković, napisao je *Dalmatinski proleter: Druga dalmatinska proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada* (1968). Niko Jovićević je objavio monografiju *Od Pete ofanzive do slobode* (1955). Ratko Martinović napisao je sjećanja *Od Ravne gore do Vrhovnog štaba*⁵² u kojima opisuje svoj ratni put između različitih nacionalnih ideja, okvira i opredjeljenja. Radovan Vukanović napisao je *Ratni put Treće divizije* i *Na ratnoj stazi*. Savo Orović napisao je *Četnici i partizani* i *Ratni dnevnik 1941–45. godine*.⁵³ Zarija Stojović autor je knjige *Burna vremena od 1935. do 1945. godine*,⁵⁴ a bio je i glavni i odgovorni urednik *Sjećanja prve crnogorske brigade Narodne odbrane*.⁵⁵ Sjećanja Jova Kapičića objavljena su, 2010. godine, u knjizi *Goli otoci Jova Kapičića*, kao iscrpan intervju sa novinarkom Tamarom Nikčević. Kasnije, 2011. godine u Podgorici publikovani su memoari generala Pera Popivode, koji je emigrirao iz Jugoslavije za vrijeme sukoba sa Informbiroom, pod naslovom *Partizani*.

Ipak, svjedočanstva Mićunovića, Tempa i Đilasa imaju velik istoriografski značaj i literarnu vrijednost. Zato ćemo zbog ograničenosti prostora, samo o njima nešto detaljnije reći.

Veljko Mićunović objavio je vrlo informativne i interesantne memoare o svojem službovanju na mjestu jugoslovenskog ambasadora u Moskvi pod nazivom *Moskovske godine 1956/58.* i *Moskovske godine 1969/71.* koje spadaju u red najpopularnijih memoara. Zanimljivo je da je prva objavljena u Zagrebu, a druga u tadašnjem Titogradu, 1984. godine. Gotovo iz dana u

⁵⁰ Dapčević, Peko, *Od Pirineja do Cetinja*, Prosveta, Beograd, 1981.

⁵¹ Dapčević, Peko, *Za Beograd*, Prosveta, Beograd, 1984.

⁵² Martinović, Ratko, *Od Ravne gore do Vrhovnog štaba*, Rad, Beograd, 1979.

⁵³ Orović, Savo, *Ratni dnevnik 1941–1945: sa prilogima i komentarima*, Hronometar, Beograd, 1972.

⁵⁴ Stojović, Zarija, *Burna vremena: 1935–1945: sjećanja, saopštenja, članci, govori*, Grafos, Cetinje, 1996.

⁵⁵ Stojović, Zarija (glavni i odgovorni urednik), *Prva crnogorska brigada Narodne odbrane: sjećanja i dokumenta*, Pobjeda, Titograd, 1989.

dan vodio je dnevničke zabilješke o jugoslovensko-sovjetskim odnosima, kao ambasador za vrijeme Hruščova i Brežnjeva. Duboko je ušao u jugoslovensko-sovjetske odnose, tretirajući u knjigama njihovu genezu, ali i razvoj međusobnih antagonizama, tako da ove knjige nijesu naišle na odobravanja iz Moskve. U *Moskovskim godinama 1969/71*. Mićunović obrađuje dosta značajnih tema u 17 poglavlja: *O sudbini jednog rukopisa, Razgovor s predsjednikom Titom uoči polaska u Moskvu, Protokolarna audijencija kod A. N. Kosigina, predsjednika vlade SSSR, Pismena poruka predsjednika Tita, Stanje i perspektive jugoslovensko-sovjetskih odnosa na početku 1970, Druga audijencija kod A. N. Kosigina, Nakon službenih razgovora dvaju predsjednika vlade, Nove oscilacije u sovjetsko-jugoslovenskim odnosima, Memoari N. S. Hruščova, Podudarnosti i razlike u politici SSSR i Jugoslavije, Sastanak s Brežnjevom poslije dvanaest godina, Prijem u Kanadskoj ambasadi, U oproštajnoj audijenciji kod L. I. Brežnjeva, Ručak po protokolu, Posjeta L. I. Brežnjeva Jugoslaviji, Četiri govora jugoslovenskog ambasadora u Moskvi, Autor „Moskovskih godina” odgovara*. Objе knjige *Moskovskih godina* pisao je lijevom rukom jer mu je od posljedica paralize desna ruka bila oduzeta. Kako je često volio da kaže, tada se opismenio peti put u životu, jednom u osnovnoj školi, drugi, treći i četvrti put učeći ruski, francuski i engleski jezik. Smatrao je za „dužnost da ostavi mlađim generacijama, koje imaju oštro oko, nezamućeno ideologijama i mistifikacijama, nešto iz čega imaju da saznaju kako se valja boriti za najviše tekovine revolucije — nezavisnosti i slobode”.⁵⁶ Njegove knjige su naišle na dobar prijem javnosti, o čemu najbolje svjedoči podatak da je druga knjiga *Moskovskih godina* rasprodata u vrlo kratkom vremenu, naročito kada se zna da je štampana u tiražu od 10.000 primjeraka, što je bio velik tiraž za tadašnju Jugoslaviju. Takođe i cijena knjige iznosila je, za tadašnje prilike, dosta visoku cijenu od 350 dinara. Prikazi i informacije o ovim knjigama objavljujane su i u inostranstvu. Tako je o njegovoj knjizi opširno pisao američki časopis *Time*, kao i *Unite* organa Komunističke partije Italije. Od strane sovjetskih zvaničnika njegove knjige nazivane su „antisovjetskim” tako da štampa u zemljama koje su bile u interesnoj sferi SSSR-a nije notirala vijest o objavljivanju njegovih knjiga.⁵⁷ Na pitanja da prokomentariše navedene reakcije, Mićunović je prokomentarisao da knjiga nije ni „za” ni „protiv”, već da je pisana objektivno. Veljko Mićunović je pisao do posljednjeg trenutka svog života. Posljednju rečenicu u drugoj knjizi *Moskovskih godina* napisao je u trenucima kada su ga

⁵⁶ Mićunović, Veljko, *Moskovske godine 1969/71*, Beograd, str. 8.

⁵⁷ Isto, str. 189.

ambulantna kola odvezla u bolnicu u kojoj je preminuo isto več, 2. avgusta 1985. godine. Objavljena su i njegova *Ratna sjećanja: dani koji ne zalaze*.⁵⁸

Svetozar Vukmanović Tempo napisao je vrlo popularne četvorotomne memoare *Revolucija koja teče*, kao i knjige sa određenim memoarskim karakterom: *O narodnoj revoluciji u Grčkoj*⁵⁹ i *Borba za Balkan* koje su prevedene na grčki jezik. Tiraž njegove knjige o revoluciji u Grčkoj je bio nevjerovatnih 40.000 primjeraka. Znatno kasnije, 1998. godine iz štampe je izašla knjiga sličnog žanra, *Moja porodica*.⁶⁰ Njegovi memoari *Revolucija koja teče* izašli su u razmaku od desetak godina, prvo izdanje 1970. godine, dok je drugo izdanje izašlo 1982. godine u izdanju zagrebačkog Globusa. Tempo nije imao namjeru u tom trenutku da se bavi pisanjem memoara, ali su ga na to podstakli članovi redakcije lista *Komunist* koji su ga, 1968. godine, zamolili da iznese sjećanja na neke momente borbe.⁶¹ Iako bolestan, u početku je napisao kratka sjećanja objavljena u ovom listu, koja su naišla na dobar prijem javnosti i to je bio začetak nastanka *Revolucije koja teče*. Kako sam ističe, pisao ih je bez prestanka 16 mjeseci, nerijetko i po 15 sati dnevno. Već pri prvom izdanju ogradio se da nije istoričar i da nema pretenzije da piše istoriju revolucije, već da će nastojati da oživi izvjesne momente čiji je bio svjedok i učesnik. To su njegova svjedočenja o ljudima i događajima, njegovo nastojanje da ništa ne „lakira”, ne štedeći ni sebe ni druge. Nastojao je da podstakne i druge istaknute pojedince da posegnu za perom i osvijetle istorijske događaje iz različitih uglova. Svjestan zamke subjektivnosti, nastojao je biti kritičan i u najvećoj mjeri objektivan, bez obzira da li će takvim postupcima pojedinci biti pogođeni ili ne. Kako su njegovi memoari naišli na široke polemike i različita reagovanja, 11 godina kasnije objavljeno je drugo dopunjeno izdanje. Publikovanje drugog izdanje podstaknuto je reakcijom javnosti, ali i njegovim prethodno datim obećanjem, da ukoliko u budućnosti bude imao vremena i mogućnosti, da će ih pokušati proširiti i dopuniti.⁶² Sam tekst sjećanja iz prethodnog izdanja ostao je nepromijenjen, ali je Tempo, podstaknut nizom polemičkih prigovora na pojedine djelove svojih memoara, dopunio drugo izdanje obimnim brojem dokumentacione građe.⁶³ Otuda drugo izdanje iz 1982. godine obiluje nizom dokumenata, objašnjenja, komentara i upoređivanja, čak i znatno više

⁵⁸ Kovačević, Veljko, *Ratna sjećanja: dani koji ne zalaze*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1989.

⁵⁹ Vukmanović, Svetozar, *O narodnoj revoluciji u Grčkoj*, Kultura, Beograd, 1950.

⁶⁰ Vukmanović, Svetozar, *Moja porodica*, Prometej, Novi Sad, 1998.

⁶¹ Vukmanović, Svetozar, *Revolucija koja teče*, Globus, Zagreb, 1982, str. 11.

⁶² Isto, str. 13.

⁶³ Isto, str. 5.

od potrebnog, da bi se njegova sjećanja potvrdila kao tačna, a o kojima se u javnosti vodila polemika o njihovoj istinitosti. Kako je drugo izdanje dvostruko obimnije od prethodnog, upravo zbog obilja dokumenata, to je njegovim sjećanjima dat neuobičajen karakter pisanja memoara. Međutim, većina memoara nastaje znatno kasnije od događaja o kojima se piše, kada sjećanja nijesu više pouzdana, a zapažanja tako oštra. Zbog toga Tempo-ovi memoari, potkrijepljeni nepobitnim podacima i faktima, imaju posebnu vrijednost kao pouzdan izvor saznanja prošlosti. Leo Mates, u predgovoru izdavača, zaključuje da je Tempo obavio povelik istraživački posao na prikupljanju dokumenata iz različitih izvora, a koji se odnose na neke ključne događaje o kojima je on pisao još u prvobitnim memoarima.⁶⁴ Mates smatra da je, osim doprinosa u prikupljanju i sređivanju istorijske građe, knjiga namijenjena i čitaocu koji nema pretenzije da se uključi u istoriju, ali želi da više sazna o određenim događajima koji su opisani. Memoari ne obrađuju sve događaje revolucije i rata, ali kroz opise važnih etapa njihovog razvoja daju potpuniju sliku atmosfere toga vremena. Memoari su opremljeni interesantnim fotografijama, a kretanje kroz knjigu, s obzirom na obim, olakšano je indeksom imena.

Naročitu pažnju i danas privlači djelo memoarskog karaktera Milovana Đilasa *Besudna zemlja*. *Besudna zemlja* je pisana između 1954. i 1956. godine u periodu njegovog konačnog raskida sa ideologijom, a naslov je preuzet od Njegoša. Objavljena je prvo na engleskom,⁶⁵ potom francuskom, španskom, njemačkom i češkom jeziku. Đilas je prvo ponudio rukopis Srpskoj književnoj zadruzi u Beogradu, odmah nakon nastanka 1956. godine. Međutim, recenzija je zbog političkih razloga bila negativna, što je Đilas naročito teško podnio ističući: „Odbijanje objavljivanja *Besudne zemlje* imalo je za mene veliki značaj — da ne kažem: presudan značaj”. Sve do 1988. godine važila je zabrana objavljivanja njegovih djela u Jugoslaviji.⁶⁶ Nakon prestanka zabrane, Đilas je prednost dao svojim literarnim djelima, koja su još ranije čekala objavljivanje, u odnosu na autobiografiju. Tako je tek 2005. godine *Besudna zemlja* objavljena na jeziku ovog govornog područja u izdanju *Politike* i *Narodne knjige*, nakon njegovih djela koja su pisana znatno nakon toga. Autor predgovora ovom izdanju, Branko Popović, značaki primjećuje: „pisci se opsesivno vraćaju svom detinjstvu ne samo da bi ga spasli zaborava nego i da bi drugima podarili deo čednosti kojima jedino detinjstvo raspolaže”.⁶⁷ Dakle, riječ je o autobiografiji mladosti Milo-

⁶⁴ Isto, str. 6.

⁶⁵ Đilas, Milovan, *Land Without Justice*, New York, 1958.

⁶⁶ Đilas, Milovan, *Besudna zemlja*, Politika, Beograd, 2005, str. XXXII.

⁶⁷ Isto, str. IX.

vana Đilasa, kao i o priči o jednoj porodici kroz koju odslikava dušu svoje zemlje — besudne zemlje. Popović konstatuje tri smjera pripovijedanja — autorovo Ja, autorovu porodicu i društveno okruženje.⁶⁸ Knjiga se sastoji iz tri dijela: *Krv i topovi*, *Ljudi i vremena* i *Muka i nauka*. U prvom dijelu prikazuje se istorija porodice Đilas, njeni korijeni i sudbina. Sa aspekta istraživanja prošlosti, ovaj dio je naročito zanimljiv jer se obrađuju pojedini događaji i šireg značenja o kojima postoje dosta šturi ili oprečni podaci (ubistvo Boška Boškovića, Isa Boljetinca itd). Drugi dio prikazuje početak školovanja, društvene prilike u njegovom kraju iz njegovog najranijeg djetinstva. Treći dio je najduži sa čestim vremenskim skokovima, u njemu, kao i u cijelom djelu, autor prolazi proces deideologizacije, od memoarskog se kreće ka narativno-proznom iskazu. U jednom dijelu Đilas kaže: „Bolno je rušiti legendu ali se mora”, u knjizi se odriče mitova i fikcija, težeći objektivnosti u crtanju mnoštva karakterističnih likova, u prvom redu svojih najbližih. U *Besudnoj zemlji* tragedije su najčešće životne predstave,⁶⁹ a u njoj su opisani detalji o nekim važnim događajima i ljudima. Opisujući ovo njegovo istaknuto djelo, Branko Popović primjećuje da za Đilasa pisanje nije bilo odmor u dokolici, prevladavanje dosade, nego nastavak angažovane bitke za smislen život.⁷⁰ Pisao je i druge knjige memoarskog karaktera *Ideal i profesija* (1929–1941), *Revolucionarni rat* (1941–1945) i *Vlast i pobuna* (1945–1967). Đilas, uz Veljka Kovačevića, spada u red najplodnijih pisaca, ne samo iz reda vojne elite nego uopšte.

Pored klasičnih memoarskih zapisa, crnogorski generali tog perioda pisali su i monografije o operacijama i ratnom putu pojedinih proslavljenih jedinica, ali i o ratnim događajima određenog kraja. Tako je vazduhoplovni general Božo Lazarević objavio *Vazduhoplovstvo u NOR-u 1941–1945*, Jovan Vukotić napisao je knjige, *Druga proleterska divizija* i *Ustanak u Nikšićkom srezu*, dok je Vojin Todorović napisao zavičajnu knjigu *Podgorički srez u Trinaestojulskom ustanku*. Jedno od najznačajnijih takvih knjiga jeste *Jugoslavija u Aprilskom ratu* autora Velimira Terzića. Savo Joksimović napisao je dvije knjige — *Plime i osjeke* (1971) i *Bataljoni narodnih odbornika* (1975), kao i više tekstova o NOB-u i revoluciji u beranskom kraju i Crnoj Gori. Milinko Đurović napisao je više tekstova i rasprava s tematikom iz NOR-a i o radu partijskih organizacija, a bio je i urednik zbornika — *Sutjeska, Četrdeset godina KPJ i Peta proleterska*.

Najpoznatija književna ostvarenja, kao plodni književnici — pisci proze i poezije, ostvarili su Veljko Kovačević, Milovan Đilas, Vukašin Mićunović

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ Isto, str. XIX.

⁷⁰ Isto, str. XXVII.

i Niko Jovičević. Veoma plodan pisac bio je Veljko Kovačević koji je objavio romane: *Kapelski kresovi* (1961), roman po kojem je snimljena istoimena popularna partizanska serija, zatim *Mlada šuma* (1946), *Gvardija*, *Humka* itd. Njegovi *Kapelski kresovi* prevedeni su i na poljski jezik.⁷¹ Od kratke proze objavio je: *Vrtlog* (1970), *Barunicu* (1984) i *Smjenu* (1986). Vukašin Mićunović bavio se publicistikom, pisao je romane i bio je plodan pisac. Objavljeni su mu romani *Stvari*,⁷² *Oko u oko*,⁷³ *Todini u noći* (Naprijed, Zagreb, 1963), *Pretposljednji*,⁷⁴ *Na dami medaljon*⁷⁵ i *Bolovanje*⁷⁶. Objavljena mu je i studija *Između kulture i rada*, kao i *Osnovi i zadaci idejne borbe SKJ*⁷⁷ i *Između države i udruženog rada*.⁷⁸ Proza mu je prevedena na njemački, italijanski i mađarski jezik. Autor je scenarija za filmove: *Od monarhije do republike* i *Četrdeset godina borbe*. Veoma značajan književni trag ostavio je i Niko Jovičević sa romanima: trilogija *Šuplje kolo*, *Modra oka* (1975), *Čuma* (1980), *Slijepa sile* (1989), a sa Nikolom Vavićem napisao je i *Zlo sudilište*, scenario za prvi dio romana *Šuplje kolo*.⁷⁹ Prozom se bavio i proslavljeni komandant Peko Dapčević kroz kratku prozu — *Male ratne priče* (1961, 1974), dok je Milovan Đilas samo između dva svjetska rata objavio više stotina članaka i pripovjedaka,⁸⁰ a poznati su mu i romani *Crna Gora*, *Svjetovi i mostovi*, zatim *Rane pripovijetke*, studija *Njgoš — pjesnik, vladar, vladika* itd. Filmske scenarije napisali su Veljko Kovačević, Vukašin Mićunović i Niko Jovičević.

Osim sjećanja i književnih djela, predstavnici elite JNA iz Crne Gore, dominantno oni ponikli iz rata, pisali su i obrađivali teme iz vojnih nauka. Peko Dapčević je pisao stručne vojne knjige, objavio je *Značaj i snaga manevara* (1954), *Kako smo vodili rat* (1956), *Taktika partizanskih odreda i brigada u toku NOR* (1961).⁸¹ Milija Stanišić je ostvario najveći domet na polju istraživanja istaknutih kadrova revolucije, ali i u pisanju knjiga ratne

⁷¹ Kovačević, Veljko, *Kapelskie wzgórze*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony narodowej, Warszawa, 1988.

⁷² Mićunović, Vukašin, *Stvari*, Grafički zavod, Titograd, 1973.

⁷³ Mićunović, Vukašin, *Oko za oko*, Nolit, Beograd, 1959.

⁷⁴ Mićunović, Vukašin, *Pretposljednji*, Nolit, Beograd, 1968.

⁷⁵ Mićunović, Vukašin, *Na dami medaljon*, Nolit, Beograd, 1971.

⁷⁶ Mićunović, Vukašin, *Bolovanje*, Glas, Beograd, 1976.

⁷⁷ Mićunović, Vukašin, *Osnove i zadaci idejne borbe SKJ*, Rad, Beograd, 1959.

⁷⁸ Mićunović, Vukašin, *Između države i udruženog rada*, Borba, Beograd, 1982.

⁷⁹ Jovičević, Niko, Vavić, Nikola, *Zlo sudilište*, dramatisacija prvog dijela romana — trilogije romana *Šuplje oko*, CNP, Pobjeda, Podgorica, 1980.

⁸⁰ Vojinović, Vladimir, „Oblici usmene književnosti u Đilasovoj pripovijeci”, *Ličnost i djelo Milovana Đilasa — Zbornik sa međunarodnog naučnog simpozijuma*, Univerzitet Crne Gore — Filozofski fakultet u Nikšiću, 2014, str. 321.

⁸¹ Dapčević, Peko, *Kako smo vodili rat*, Kultura, Beograd, 1956.

i vojne tematike. Objavio je *Starješina u borbi, Ratna tehnika i vojno djelo, KPJ u izgradnji oružanih snaga revolucije, Kadrovi revolucije* itd. Branko Obradović objavio je knjige *Vaspitanje i disciplina, Noć i noćna dejstva, Proti-vazdušna odbrana* i druge. Istaknuti vojni pisac bio je Velimir Terzić čija su najznačajnija djela *Operacija crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*⁸² i *Jugoslavija u Aprilskom ratu*. Veljko Vlahović napisao je *Revoluciju i stvaralaštvo*, kao i veliki broj studija i članaka iz oblasti društvenih nauka. Savo Orović napisao je knjige *Iznenadjenja u ratu*,⁸³ *Moralno vaspitanje*, objavio je i više članaka, a interesantna je i vrijedna njegova knjiga *Album fotografija iz Narodnooslobodilačkog rata* (1945, 1951), koje je snimao u toku rata.

Nikola Gažević se bavio uredništvom, bio je glavni urednik kapitalnog izdanja *Vojne enciklopedije* objavljene u 11 tomova, dok je Radovan Vojvodić bio njegov zamjenik. Milisav Nikić je bio urednik lista *Narodna armija* i odgovorni urednik časopisa *Vojno delo*. Radovan Vukanović je bio direktor, pa glavni i odgovorni urednik *Službenog lista*.

Pojedini od članova vojne elite JNA iz Crne Gore bavili su se i raznim vrstama kolekcionarstva. Tako je Svetozar Vukmanović zajedno sa suprugom Milicom Sarić imao bogatu kolekciju umjetničkih slika, koju su poklonili Cetinju (225 djela). Milica Sarić je podstakla supruga Tempa da se počne baviti kolekcionarstvom kada mu je 1952. godine za rođendan poklonila sliku Mila Milunovića (na kojoj su predstavljene dvije ribe). O kolekciji je 1984. godine objavljena knjiga *Zbirka Milice Vukmanović*, a 2010. godine porodica Vukmanović i Narodni muzej Crne Gore izdali su monografiju *Zbirka Vukmanovića* koja je upotpunjena Tempovim sjećanjima na početke sakupljanja i Pavla Đonovića na Milicu Sarić od koje je i potekla ideja o stvaranju kolekcije. Monografija sadrži i dva DVD-a na kojima su dokumentarni zapisi, koje su sačinile Slavka Timotijević i Danijela Purešević, sa dragocjenim svjedočanstvima među kojima su i prisjećanja Milice Sarić Vukmanović. Tokom 2016. godine organizovana je, u Nacionalnoj galeriji Makedonije u Skoplju, izložba kolekcije Vukmanović koja sadrži djela najvažnijih jugoslovenskih umjetnika prve polovine XX vijeka, kao i nekolicine stranih autora. Vukmanovići su 1965. poklonili zbirku Cetinju, a grad je potom predao na čuvanje Narodnom muzeju Crne Gore u kojem se i danas čuva.

Manji broj generala posvetio se akademskoj karijeri i nauci, prenošenju znanja mlađoj generaciji. Tako je Đoko Ivanović doktorirao na Pravnom fakultetu, a objavio je više članaka iz oblasti pozadine i međunarodnog ratnog prava. Branko Kandić je završio Medicinski fakultet, na kojem je doktorirao

⁸² Terzić, Velimir, *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1954.

⁸³ Orović, Savo, *Iznenadjenja u ratu*, Vojno delo, Beograd, 1954.

i specijalizirao neuropsihijatriju i bio je redovni profesor na VMA. Mitar Pletić je završio Medicinski fakultet, a specijalizirao je hirurgiju. Drago Nikolić završio je Visoku školu političkih nauka, doktorirao je političke nauke, a autor je više studija i članaka iz oblasti ideološko-političkog rada, opštenarodne odbrane i SKJ. Doktor političkih nauka bio je i Dimitrije Baucal. Svetislav Popović, pored vojnih škola, završio je i Ekonomski fakultet na kojem je i doktorirao. Borislav Božović bio je univerzitetski profesor i dekan Medicinskog fakulteta, dok je Blažo Marković objavio više radova iz oblasti statične kontrole.

Crnogorski generali u JNA kao dio jedne vojne elite, visoko pozicionirane u hijerarhiji evropskih oružanih snaga, pored požrtvovanja koje su pokazali na bojnopolju u oslobodilačkoj borbi, kao ljudi već u srednjim godinama nijesu posustali i otišli na zasluženi odmor, već su svoja intelektualna znanja nastavili da prenose kroz svoja djela. Neki su ostavili vrijedne memoare, neki su dali doprinos razvoju vojne nauke i tehnike, dok su se treći posvetili obogaćivanju književnog stvaralaštva. Njihov doprinos u sve tri dimenzije stvaralaštva je značajan, a naročito bogat i vrijedan pažnje u memoarskim i književnim djelima, među kojima su pojedini od njih zavrijedili pažnju književne i šire laičke javnosti. Visok procenat crnogorskih generala JNA u književnom i kulturnom stvaralaštvu, pokazatelj je njihove želje za izražajem i ostavljanjem pisanog traga. Ovaj rad je pokušaj da se kratko sublimira njihov literarni opus i kulturni doprinos, skrećući pažnju književnim kritičarima i drugim kulturnim poslenicima na njihovo bogato i značajno stvaralaštvo, koje bi trebalo nanovo valorizovati, tumačiti i publikovati.

ODABRANI IZVORI I LITERATURA

- [1] Glas Crnogorca, br. 38, 29. jula 1876. godine.
- [2] Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, knjiga 4, Vijesti, Podgorica, 2006.
- [3] Gvozdenović, Anto: *Kratke putničke bilješke*, štamparija „Privrednik”, Beograd, 1929.
- [4] Dapčević, Peko, *Kako smo vodili rat*, Kultura, Beograd, 1956.
- [5] Dapčević, Peko, *Od Pirineja do Cetinja*, Prosveta, Beograd, 1981.
- [6] Dapčević, Peko, *Za Beograd*, Prosveta, Beograd, 1984.
- [7] Đilas, Milovan, *Besudna zemlja*, Politika, Beograd, 2005.
- [8] Jovičević, Niko, Vavić, Nikola, *Zlo sudilište*, dramatisacija prvog dijela romana — trilogije romana *Šuplje oko*, CNP, Pobjeda, Podgorica, 1980.
- [9] Kovačević, Veljko, *Kapelskie wzgórze*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony narodowej, Warszawa, 1988.
- [10] Kovačević, Veljko, *Ratna sjećanja: dani koji ne zalaze*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1989.

- [11] Martinović, Ratko, *Od Ravne gore do Vrhovnog štaba*, Rad, Beograd, 1979.
- [12] Martinović, Dušan: *Portreti*, Obod, Cetinje.
- [13] Martinović, Dušan: *Divizijar Mitar Boškov Martinović*, Kulturno-prosvjetna zajednica, Podgorica, 1998.
- [14] Martinović, Dušan: *Generali iz Crne Gore u ruskoj vojsci*, CID, Podgorica, 2002.
- [15] Martinović, Mitar: *Ratne godine 1912–1916*, Službeni glasnik SRJ, Beograd, 1996.
- [16] Mićunović, Vukašin, *Bolovanje*, Glas, Beograd, 1976.
- [17] Mićunović, Vukašin, *Između države i udruženog rada*, Borba, Beograd, 1982.
- [18] Mićunović, Veljko, *Moskovske godine 1969/71*, Beograd, str. 8.
- [19] Mićunović, Vukašin, *Na dami medaljon*, Nolit, Beograd, 1971.
- [20] Mićunović, Vukašin, *Oko za oko*, Nolit, Beograd, 1959.
- [21] Mićunović, Vukašin, *Osnove i zadaci idejne borbe SKJ*, Rad, Beograd, 1959.
- [22] Mićunović, Vukašin, *Pretposlednji*, Nolit, Beograd, 1968.
- [23] Mićunović, Vukašin, *Stvari*, Grafički zavod, Titograd, 1973.
- [24] Milunović, Luka: *Pozorište u Knjaževini Crnoj Gori 1884–1888*, CNP, IVPE, Podgorica, 2001.
- [25] Orović, Savo, *Iznenadenja u ratu*, Vojno delo, Beograd, 1954.
- [26] Orović, Savo, *Ratni dnevnik 1941–1945: sa priložima i komentarima*, Hronometar, Beograd, 1972.
- [27] Ostojić, Miloš & Dragović, Milija: *Vojvoda Lakić Vojvodić i njegovo vrijeme*, Delo, Zemun, 1997.
- [28] Popović-Lipovac, Jovan: *Crnogorac i Crnogorka*, CID, Podgorica, 2001.
- [29] Popović-Lipovac, Jovan: *Herceg-Šćepan, hercegovački gospodar i čuvar groba Sv. Save: tragedija u tri čina*, pronašao i priredio Slobodan Kalezić, Narodna biblioteka „Radosav Ljumović”, Podgorica, 1997.
- [30] Radoman, Aleksandar: „Njegoš i crnogorska dramska književnost romantizma”, *Matica*, Podgorica, jesen 2013.
- [31] Rastoder, Šerbo: „Memoarsko-dnevnički zapisi Marka Vučerakovića”, *Crnogorski anali*, broj 7–8, decembar 2014, Cetinje.
- [32] Stilman, Vilijam: *Hercegovina i poslednji ustanak: uzroci njegovi i sredstva*, štamparija „Privrednik”, Beograd, 1932.
- [33] Stojović, Zarija, *Burna vremena: 1935–1945: sjećanja, saopštenja, članci, govori*, Grafos, Cetinje, 1996.
- [34] Stojović, Zarija (glavni i odgovorni urednik), *Prva crnogorska brigada Narodne odbrane: sjećanja i dokumenta*, Pobjeda, Titograd, 1989.
- [35] Terzić, Velimir, *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1954.
- [36] Vojinović, Vladimir, „Oblici usmene književnosti u Đilasovoj pripovijeci”, *Ličnost i djelo Milovana Đilasa — Zbornik sa međunarodnog naučnog simpozijuma*, Univerzitet Crne Gore — Filozofski fakultet u Nikšiću, 2014.
- [37] Vukmanović, Svetozar, *Moja porodica*, Prometej, Novi Sad, 1998.
- [38] Vukmanović, Svetozar, *O narodnoj revoluciji u Grčkoj*, Kultura, Beograd, 1950.
- [39] Vukmanović, Svetozar, *Revolucija koja teče*, Globus, Zagreb, 1982.
- [40] Vujačić, Marko, *Znameniti crnogorski i hercegovački junaci*, Narodna knjiga, Podgorica, 2010.
- [41] Vukotić, Janko, *Uspomene iz tri rata*, Službeni glasnik SRJ, Beograd, 1996.
- [42] Vešović, Radomir, *Memoari*, Unireks, Podgorica, 2005.

Srđa MARTINOVIĆ

CULTURAL DEVELOPMENT, ENDOWMENTS AND
THE MILITARY ELITE IN MONTENEGRO

Summary

We can systematically follow the military elite of the Montenegrin army from 1881, when the rank of general in the Montenegrin army was institutionalized, until the death of King Nikola, when the last generals of the Montenegrin army were produced. Most of the generals were active in the socio-cultural life of the Principality and the Kingdom of Montenegro. As they were one of the few educated individuals, they were also engaged in spreading literacy and cultural characteristics in the environments from which they originated and in which they operated. They worked on opening schools, libraries, building roads and other institutions or facilities. Most of them were members of numerous societies, especially societies for nurturing the history and tradition of Montenegro. Several of them were also active in the field of art: they wrote poetry, prose, acted and painted, made works of art from wood, etc. Some were also benefactors, helping the poor and other vulnerable social categories for which they received letters of thanks or charters.

In the period from 1943 to 1992, there were almost 200 generals from Montenegro. After leaving the military service, the military elite from Montenegro dedicated themselves to writing memoirs and memories from the war and the period of service. One part of the generals was engaged in literary creation, several of them wrote film and theater scripts, while the other smaller part was dedicated to writing professional books on military topics and achievements in other scientific fields. Some of them left behind very valuable and popular memoirs, of historiographical significance, without which knowledge about that period would be scarce and limited. Some generals made a rich contribution to culture with their literary opus. In terms of literary and historiographical value, but also in terms of volume, the most significant are the works of Milovan Đilas (memoirs, prose and studies), Veljko Kovačević (memoirs and prose), Svetozar Vukmanović and Veljko Mićunović (memoirs), Vukašin Mićunović (novels), etc.

Key words: military elite, Montenegrin army, culture, generals, prose

